

Сөс пірігізі.

Сөстерні палғалыстырчаң ондайлар.

Сөс пірігістерінің пүдізі

Синтаксис — тіл науказының чардығы.

Синтаксистің өөн чардығы чоохтағ полча.

Синтаксисте сөстернің сөс пірігістеріне паза чоохтағларға пірікчеткен ондайлары, сөс пірігістері паза чоохтағлар, олаңай чоохтағларның хадыл чоохтағларға пірігізі үгренилче.

Синтаксис морфологиянаң пик палғалыстығ. Олар хада тілнің грамматиказын пүдірчелер.

Чоохтағ — сағысты искірчең, аны таныхтачаң өөн ондай. Аның тілдегі өөн тузазы — искіріг идері (коммуникативнай). Пу тузаны сөс тее, аймах-пасха сөс пірігістері дее толдыр полбинчалар: олар ниме-нооны адапчалар, пілдіріглерні, действиелерні таныхтапчалар. Аннаңар хайдағ-да искіріг идер үчүн, сөстер паза сөс пірігістері чоохтаға пірігерге киректер.

Көзидімге алза:

күн, пулуттар, часхы, чылытча, айас тигір.

Часхы күн. Часхы күн чылытча. Айас тигірде пулуттар.

Пасхалалчатханы	Сөс пірігізі	Чоохтағ
Пүдістерінең	өөн паза чарыдылчатхан сөстері пар: <i>иптиг чоох;</i> <i>агырин чоохтанған</i>	өөн членнер пар: <i>Хойыг хорбычахтар аразында хайдагда кізі көрине түскен.</i> (А. Султреков)
Тузаларынаң	Ниме-нооны, действиені, пілдіріглерні толдыра адапча: <i>күн — часхы күн; чүгүрче — табырах чүгүрче; чоох — хормачы чоох</i>	Искірігні, сурығны, күстегні таныхтапча: <i>Хайдаг чол сағыпча сині пу чолыңда?</i> (К. Нербышев) <i>Ониса уламох пірдеезінзер чухпиныбысхан.</i> (А. Халларов)

Киректелчеткенінең	Сөстерні, оларның формаларын чоохтағда піріктірче	Тіл алысчаң тиріг полча
ўн (чоохта)	ўн саринаң	ўн саринаң тоозыл парған полча
Танығлар турғызарынаң	Танығлар киректелбинче	Чоохтың сағыс паза ўн саринаң кизектерге чарылчатханын көзітче

Сөс пірігізі

Сөс пірігізі — ікі алай аннаң көп пос алынча тузалығ сөстернің палғалызынаң пүткен синтаксис пүдірізі. Сөс пірігістері, сөстерөк чили, нима-нооны, пілдірігні, действиені адапчалар, олардаңар хоза искіріг пирчелер. Сөстер сөс пірігістеріне хозымнар алай сағыс хоостыра пірікчелер: *палтынаң тоор, ўгренчінің книгазы; ўгренчең тус, хынчатхан хыс.*

Сөс пірігізі **өөн** (алай чарытчатхан) паза **теестіг** (алай чарыдылчатхан) сөстердең пүтче: *тынанчаң тура* — өөн сөзі **тура**, аны чарытча **тынанчаң** (*хайдағ?*) сөс. Өөн сөстең теестіг сөссер сурығ турғызылча.

Сөс пірігістері, сөстерөк чили, чоохтағ пүдірчең тиріг полчалар. Олар чоохтағның істінде постарының формаларын хубулдырчалар. Сөс пірігізінің өөн не сөзі хубулча:

Түрчедең ўгренчеткен олғаннар тынаға тимненерлер.

Түрчедең ўгренчеткен олғаннарны тынаға ызарлар.

Түрчедең ўгренчеткен олғаннарға тынаға парарға килізер.

Пілерге кирек!

Сөс пірігізі полбинчалар:

1. Чоохтағның өөн членнері: *Миң чоохтапчам пу хайхастығ кизідеңер.*
(И. Костяков)
2. Чоохтағның төйи членнері: *Аалдағы олғаннар хойларны паза инектерні көрерге улугларға полысчалар.*
3. Хадыл сөстер: *тискер азах, чалғыс азах чол, тигір хуры.*
4. Пос алынча паза полызығлығ чоох чардыхтарының пірігізі: *синің ўчўн,*

город осхас, олган чили.

5. Пик палғалыстығ сөс пірігістері: *«Көгім Хорымнарда», Асхыс аймағы, Улуг Арбыйт.*

6. Фразеологизмнер: *айа сабарға, істі чохтанарға, харых тартарға.*

7. Иділістің хадыл формалары: *ит сал, ойлап пар кил, киліп одыр, пас салган.*

Мындағ пірігістер ал-алынча тузаланылбинчалар, чоохтағда, тізең, пір член полчалар.

Сөстерні палғалыстырчаң оңдайлар

Хакас тілінде сөстер мындағ синтаксис оңдайларынаң палғалысчалар: **примыкание, тартылғы, управление паза согласование.**

1. Примыкание палғалыста сөстер удур-төдір сағыс хоостыра палғалысчалар. Чарытчатхан (теезігліг) сөзі ікінцізіне сол саринаң пір дее морфологической оңдайлар чох хозылча: *күмүс изер, оймах чир, настых ипчі, полган на үгренчі.*

2. Тартылғы палғалыс — ол ікі адалыс алай предмет тузалығ пасха даа чоох чардыхтары палғалысчатханы: *күн сузы, сіліглернің марии, палых мўні, үгренчеткеннернің тузы, саңнар сыңырааны.* Тартылғы палғалыста сөстер изертізі мындағ: тартылғы (адалғы) падежтегі адалыс (алай предмет тузалығ пасха даа чоох чардығы) + тартылғы формадағы адалыс (алай предмет тузалығ пасха даа чоох чардығы).

3. Управление палғалыста өөн сөс чарытчатхан сөзін хайдағ-да падежте турарын кирексіпче: *килчеткеннерні удурлаан, арғызымны сагаам, ікөлеңең чоохтасхан, туразар кіріп.*

4. Согласование палғалыста — өөн сөзі чарытчатхан сөзінең санда, сырайда палғалысчатханы. Пу палғалыс чоохтағның өөн членнерінің не аразында учурапча: *арғызым хығырған, үгретчі искірген, үгренчілер сууласханнар.*

Сөс пірігістерінің пүдізі

Пүдізі хоостыра сөс пірігістері **олаңай** паза **хадыл** полчалар.

Олаңай сөс пірігістері ікі пос алынча тузалығ сөстердең пүтчелер: хазыр адай, наңмыр суу, соох суғ. Пеерөк кірчелер пір чардығы хадыл сөснең алай форманаң пілдіріл парған сөс пірігістері: іче-пабамның ис-пайы, мин осхас чапчаң, сарығ сеек ыылазы.

Хадыл сөс пірігістері ікі паза аннаң даа көп сөстердең пүтчелер: *пөзік сынның хыс, заводта иділген вагоннар, ойыннаң килген чииттер, соох күскү күннер.*

Өөн сөзі хоостыра прай сөс пірігістері **имялығ, иділіс** паза **наречие сөс пірігістеріне** чарыл алар.

Имялығ сөс пірігістерінде өөн сөзі адалыснаң, пілдіріснаң пілдірілче: *тимір тіс, тузалығ книга, мінің тузым, хызычахтың сілиш, агастың пөзии.*

Иділістіг сөс пірігістерінде өөн сөзі иділіснаң паза иділістің хубулбинчатхан формаларынаң пілдірілче: *палтынаң тоорча, тогысха маңзырап, аргааснаң тартызарға, чаадаңар көрерге.*

Наречиеліг сөс пірігістерінде өөн сөзі наречие чоох чардығынаң пілдірілче: *клубтаң чоғар, уғаа көп, тың ирте.*

Идер тоғыстар

1. Сөс пірігістерінің өөн паза чарытчатхан (теезігліг) сөстерін, сурығлар турғызып, таныхтаңар.

Таңның чарии, өтіг тапсапча, міні хығырча, аймах чобағлар, тігі сыбы, аалчы хустар, урокка тимненчелер, тынанчатхан студенттер, тайғаның халыны, өткін кізі, чабас мал, пулуттығ күн, тас тастирға, үр сағынарға, түзімніг тоғыс, хомзыныстығ ырлар, алтын пурба, пүрліг ағастар, хуруғ оттар, ырах-ырах учухчалар, ағас пүрлері.

Көзідім:

хайдағ? х
өріністіг хабар

2. Сөс пірігістерін палғалысчатхан ондайлары хоостыра төрт чардыхха чар салыңар. Өөн паза чарытчатхан сөстері хайди пілдіріл парғаннарын таныхтап салыңар.

Хада үгренген нанчым, мині чылытча, күн соох, көзенекте турча, син хакасың, чалғыс пала, харындас ынархазы, торғы плат, үгредіг салтарлары, сын алтын, хомзыныс ыры, улуғ өрініс, тура ибіріп, аннаң оортах, хығырчатхан оолах, минің аалым, пастағы үгренчі.

3. Чоохтағлардаң тартылғы палғалыстығ сөс пірігістерін сығара пазып, өөн паза чарытчатхан сөстері хайди пілдіріл парғанын таныхтап салыңар.

1. Парбах салаалығ тал төзінде улуғ частығ кізі одырча. (А. Султреков)
2. Сос пилтіріндегілернің піреезі, тоғыртын көріп, Карамчаковтар семьязы помыс итче бе тіп сағын саларға айабас. (А. Султреков)
3. Кізі улуғлан парза ла, іченің сын омазын, аның паарсастығ чүреен, хақан даа палаларының үчүн хараа-күнөрте сағыссыразын сизініп алча. (Д. Чанков)
4. Ұр дее полбаанда, городтың чардығы прай даа чалынға хызарыбысхан. (И. Костяков)
5. Оолахтың харахтарына час туу тартыл парған. Ол, тарынған чіли, халас чызын поэна сабылбас иде, тумбочканың ізігін ташлада чабысхан. (Н. Тиников)
6. Пөзік чарда турчатхан турачахтарның көзенектері ам даа чараалах. (В. Татарова)
7. Чайғы күннің ізиине хойып парған чир үстүндегі кии ырахта, көгілбей күскү өрт чіли, чуға хыдат торғызына төйі абыдылча. (В. Татарова)

4. Олаңай паза хадыл сөс пірігістерін ікі чара пазып алыңар.

Хакас тілі паза литература специальностьча үгречеткен студенттерге үгретіг пособие/ Авт. Л.И.Чебодаева. - Аҕбан: Н.Ф.Катановтың адынаң хакас хазна университетінің изд-возы,2005. - 172 с.

3. Чебодаева Л.И. Синтаксис простого предложения. Учебное пособие для студентов, обучающихся по специальности 021700.02 — Филология (хакасский язык и литература) — Абакан: Изд-во Хакасского государственного университета им. Н.Ф.Катанова, 2000. - 138 с.